

Світлана Батуріна

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), baturina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0835-7189>

“СУСІДИ-ВОРОГИ” ЧИ ПАРТНЕРИ СПІЛЬНОГО МИНУЛОГО: ОБРАЗ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

За відносно невеликий проміжок часу схема минулого кримсько-татарського народу в структурі шкільного курсу української історії зазнала суттєвих змін. Вони були передусім зумовлені політичними подіями 2014 р. Українські підручники, за часом їх створення, можна розділити на дві категорії. В одній із них, представлений виданнями переважно до 2016 р., існує традиція вітчизняної і радянської історії з яскраво вираженим фронтирним дискурсом, згідно з яким степовий світ, представниками якого були й кримські татари, вважався чужим, ворожим і деструктивним. У національному наративі він виступав виключно в ролі антагоніста. Причому кримська тематика у підручниках ніколи не була самостійною, а висвітлювалася ситуативно задля підкреслення трагічних чи героїчних сторінок українського минулого. У новому поколінні підручників зроблено спробу трактування історії кримсько-татарського народу як самостійної категорії, розуміння непростого досвіду українсько-татарського співіснування на спільній території.

Ключові слова: підручники, образ “інишого”, кримсько-татарський народ.

Упродовж тривалого часу кримські татари як представники етносу, репрезентанти держави справляли вагомий вплив на хід української історії. Відтак спробуємо простежити, яким чином цей їхній образ і вплив відображені в українських підручниках. Чи представлені татари органічною частиною спільного минулого, чи їхня історія подається відособлено від української? Їхнє минуле в українській візії – це історія ворога, сусіда, партнера спільного минулого? Які теми, періоди історичного шляху

кримських татар, їх держави зацікавили авторів вітчизняних підручників? Яким чином ці хронологічні періоди співвідносяться з відповідними віхами, подіями української історії? Що переважає в підручниках – історія народу чи держави? Які особливості репрезентації історії кримських татар залежно від часу написання підручника?

Для того аби відповісти на поставлені запитання, до аналізу було залучено 55 українських підручників з історії України для середньої школи від п'ятого до одинадцятого класів. Хронологічно вони охоплюють матеріал від середньовіччя до сьогодення. Крайні ж часові межі створення самих видань охоплюють період 2002–2020 рр.¹ Звернімося до їх аналізу в контексті

---

¹ *Власов В., Данилевська О.* Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2002; *Мисан В.* Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2010; *Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю.* Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013; *Власов В., Данилевська О.* Історія України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2010; *Власов В.* Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013; *Пастушенко Р.* Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Тернопіль, 2018; *Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О.* Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Київ, 2018; *Мороз П., Мороз І.* Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Київ, 2018; *Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Тернопіль, 2020; *Свідерський Ю., Романишин Н.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; *Власов В., Панарін О., Топольницька Ю.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; *Дрібниця В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Тернопіль, 2020; *Гісем О., Мартинюк О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Харків, 2020; *Дудар О., Гук О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; *Смолій В., Степанков В.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2007; *Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2007; *Смолій В., Степанков В.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; *Власов В.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; *Гупан Н., Смагін І., Пометун О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2016; *Гісем О.* Історія України. Підручник для 7-го кл.

Тернопіль, 2015; *Власов В.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2008; *Швидько Г.* Історія України (XVI–XVIII ст.). Київ, 2008; *Струкевич О., Романюк І., Пірус Т.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2008; *Струкевич О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Тернопіль, 2016; *Гупан Н., Смагін І., Пометун О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; *Бурнейко І., Наумчук О., Крижановська М., Штанько О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Тернопіль, 2016; *Швидько Г., Чорнобай П.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; *Власов В.* Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; *Струкевич О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Тернопіль, 2015; *Бурнейко І., Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Тернопіль, 2015; *Реснт О., Малій О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; *Турченко Ф., Мороко В.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; *Пометун О., Гупан Н., Смагін І.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; *Власов В.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; *Реснт О., Малій О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2009; *Турченко Ф.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2009; *Струкевич О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2009; *Власов В., Кульчицький С.* Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2018; *Пометун О., Гупан Н.* Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2012; *Мудрий М., Аркуша О.* Історія: Україна і світ. Підручник для 10-го кл. Київ, 2018; *Турченко Ф.* Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; *Кульчицький С., Лебедева Ю.* Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; *Реснт О., Малій О.* Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; *Пометун О., Гупан Н.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Харків, 2012; *Струкевич О., Дровозюк С.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; *Турченко Ф.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011; *Кульчицький С., Лебедева Ю.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011; *Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Тернопіль, 2019; *Власов В., Кульчицький С.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; *Даниленко В., Смольницька М.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 11-го кл. Тернопіль, 2019; *Мудрий М., Аркуша О.* Історія: Україна і світ. Інтегрований курс. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019.

визначених проблем, скориставшись для цього хронологічним принципом викладу матеріалу.

Варто відзначити важливу особливість українських підручників у контексті висвітлення історії кримських татар, конструюванні її образу на сторінках цих видань. Їх можна поділити на дві умовні групи: ті, які написано до 2016–2017 рр., а також підручники від цих років і до останніх публікацій. Різниця насамперед полягає в детальності висвітлення кримсько-татарської тематики, чи навіть взагалі її присутності в проаналізованих текстах. А також оцінці кримсько-татарської історії і її співвідношенні з українською.

Якщо в загальних рисах спробувати окреслити особливості репрезентації й конструювання образу кримських татар в підручниках обох груп, то за головний їх принцип можна виділити сприйняття цього народу як “свого” – або “чужого”, партнера спільної історії, чи навпаки, ворожого сусіда. Відтак татари і їхня держава – Кримське ханство згадується побіжно, як ворог і небезпечний сусід, або ж інформація про них взагалі опускається. Або ж вони виступають як співучасники, партнери спільної історії з усіма її проблемами й контрастами. У цьому випадку їхнє минуле до певної міри співзвучне з українською історією. У цьому спільному минулому мали місце трагедії, конфлікти, але й періоди союзів і мирного співіснування.

Важко сказати, чому саме 2016 р. став рубіжним для зміни в репрезентації татар на сторінках вітчизняної дидактичної літератури. Цьому очевидно сприяли об’єктивні фактори сучасної соціально-політичної ситуації в державі. У 2016 р. побачила світ колективна публікація “Наш Крим: неросійські історії українського півострова”, ініційована Українським інститутом національної пам’яті². Це збірник статей, у якому історики, публіцисти ставили за мету підважити певні російські міфи про історію Криму від часів, і робили акцент на позитивному досвіді спільного українсько-татарського минулого. Цілком можливо,

---

² Наш Крим: неросійські історії українського півострова / упоряд. та вступ С. Громенко. Київ, 2016.

що саме цей проект посприяв започаткуванню відповідних змін і в історичній дидактиці. Крім цього, на початку 2017 р. відбулася презентація названого збірника, учасники якої наголошували на необхідності змін у сучасних українських підручниках, до яких має бути адаптовано історію Криму та кримських татар³.

Вперше про татар, щоправда не кримських, а їхніх предків, які брали участь у формуванні кримсько-татарського етносу, дізнаються учні 5-го класу в матеріалі про монголо-татарську навалу XIII ст. Одним із наслідків якої стало утворення Золотої Орди, для якої Крим був однією з окраїн, окремим улусом. Прихід монголів сприяв формуванню кримсько-татарського етносу на цих теренах. Це стало можливим завдяки змішанню конгломерату народів, які проживали в Криму – половців, готів, греків, вірмен з монголами⁴. Важливим чинником формування нового етносу з самоназвою *киримли*, стала ісламська релігія, а також мова і спільна територія⁵.

Рубіжним етапом для кримсько-татарського етносу стало створення держави – Кримського ханства, яке постало в результаті дезінтеграційних процесів у Золотій Орді. Його виникнення мало визначний вплив і на українські землі. Власне цей аспект є одним із визначальних, який вирізняє характер репрезентації кримських татар у двох вищезазначених групах українських підручників. У виданнях до 2016–2017 рр. домінує фронтірний дискурс, згідно з яким Україна була в той час кордоном, стіною, що розділяла іслам і християнство, цивілізації

---

³ Наш Крим: неросійські історії українського півострова. URL: <https://bit.ly/3u6PFP1>.

⁴ Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. С. 59–60; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 140; Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 168.

⁵ Пастушенко Р. Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. С. 73; Дрібницька В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 147; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 174.

осідлу й кочову. Кримське ханство стало джерелом постійної небезпеки з півдня, базою для грабіжницьких походів⁶. Самі ж кримські татари означалися часто як “татарські людолови”, “жорстокі зайди”⁷. Створення Кримського ханства обернулося для українців жахливою трагедією й було тісно пов’язано з початком спустошливих походів на українські терени⁸. Вони стали однією із найтрагічніших сторінок в історії України, український народ впродовж XV–XVI ст. зазнав колосальних демографічних втрат – до 2,5 млн вбитих і забраних у рабство. Ці факти дозволили авторам одного із підручників означити події цього періоду як “друге монголо-татарське нашестя”, яке перетворилось на загрозу для Європи⁹. Причини набігів вбачалися в примітивній економіці ханства, слабкості сільського господарства, що змушувало його населення вдаватися до грабежів і работоргівлі. Додатковим фактором агресивної зовнішньої політики стало підпорядкування ханства Османській імперії й “загарбницькій політиці турецьких феодалів”¹⁰. На такому фоні дещо вирізняється один із підручників 2007 р. видання. Його автори вказують на велике значення створення держави для консолідації кримсько-татарського етносу, відзначають що її створення сприяло пожвавленню економіки на півострові. Причини ж набігів в цьому підручнику пояснювалися, серед іншого, агресивністю кримсько-татарської еліти¹¹.

---

⁶ Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 98–99; Власов В., Данилевська О. Історія України. Підручник для 5-го кл. С. 96.

⁷ Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. Підручник для 5-го кл. С. 115.

⁸ Пометун І., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. С. 92.

⁹ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 204.

¹⁰ Там само.

¹¹ Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. 2007. Київ, 2007. С. 169–170.

Риторика текстів підручників, починаючи з 2016–2017 рр., кардинально різниться. Сам об'єм матеріалу, присвячений Кримському ханству XV–XVII ст., тут значно переважає. Детально висвітлено передумови виникнення держави, приділено значну увагу її першим правителям, структурі влади в цілому. Охарактеризовано господарське життя, побут мешканців, їхню культуру, звичаї, традицію, релігійне життя¹². Підкреслювалося спростування міфу про ворожість татар до християн і християнства в цілому, позаяк в Криму довгий час існувала християнська митрополія, що перебувала під покровительством ханів¹³.

Економіка за версією цієї групи підручників не була примітивною, а існувала у вигідному симбіозі з торговими центрами південного Криму – генуезькими колоніями, де проживало багатонаціональне населення – греки, вірмени, євреї – активний фактор економічного розвитку. Що ж до основної частини кримсько-татарського населення, автори підручників наголошують на їхній осілості, успішному освоєнню сільського господарства, розвитку ремесел, скотарства. Кримсько-татарське суспільство відзначалося відкритістю, поважним ставленням до жінок, особливо толерувалися свобода і гідність¹⁴. Тема походів за ясиром, работоргівля в окремих підручниках означеного періоду взагалі опускається, або ж обмежується ремарками про їх вторинний характер, чи такий, що був здебільшого зумовлений мілітаризацією кримського суспільства. Військо в ханстві виступало запорукою передусім внутрішнього порядку¹⁵.

---

¹² Див., напр.: *Пастушенко Р.* Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. С. 69–73; *Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 151–152.

¹³ *Дрібниця В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 150.

¹⁴ *Пастушенко Р.* Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. С. 167; *Гунан Н., Смагін І., Пометун О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 175.

¹⁵ *Гунан Н., Смагін І., Пометун О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 175.

Незмінним атрибутом при згадці про походи на українські землі в підручниках виступає зовнішній фактор – вже згадувана васальна залежність від османів чи союз з Москвою. Турки фактично змушували до грабіжницьких походів задля поповнення невольницьких ринків Анатолії. Перший же, один із найбільш руйнівних походів татар, унаслідок якого був зруйнований Київ і пограбований храм Софії, був здійснений у рамках союзницьких відносин з московським царем¹⁶.

Фактор набігів, як зазначалося в текстах, безумовно мав вкрай трагічні наслідки для української людності, економіки, культурного розвитку. Утім він також сприяв розвиткові оборонної архітектури, містобудуванню. Небезпека “надихала митців”, що сприяло виникненню героїчної поезії, історичних пісень, дум, “кристалізації українського народного характеру”¹⁷.

У цих підручниках навіть зроблено спробу ототожнити історичну долю обох народів у добу XVI–XVII ст. – українського і кримсько-татарського. Фактором консолідації їх обох виступали власні держави – Гетьманщина і Кримське ханство. Вони врешті-решт обидві стали жертвами російського експансіонізму, що мало трагічні наслідки для історичної долі обох народів¹⁸. Наголошувалося, що українці і татари не були явними антагоністами, в історії яких можна простежити позитивні й негативні контакти¹⁹. Така спроба ототожнення, попри раціональне зерно, зводилася іноді до курйозів. Так, автори одного із підручників пропонують учням порівняти ханський палац в Бахчисараї та резиденцію гетьмана Богдана Хмельницького в Суботові, знайти

---

¹⁶ *Гісем О., Мартинюк О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 120; *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 143.

¹⁷ *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 164–165.

¹⁸ *Пастушенко Р.* Вступ до історії. Підручник для 5-го кл. С. 164; *Свідерський Ю., Романишин Н.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 135.

¹⁹ *Пастушенко Р.* Вступ до історії. Підручник для 5-го кл. С. 167.

спільні та відмінні риси²⁰. В іншому виданні запропоновано порівняти тепер уже облаштування житла кримського татарина й мешканця України²¹. Інші автори стверджували про подібність орнаментів на кримсько-татарських і подільських вишивках, позаяк багато українці, що потрапляли в Крим в якості ясиру, змішувались з місцевим населенням, привносячи свої культурні традиції²².

Кримський фактор використаний авторами підручників в розділах про формування українського козацтва і власне його виникнення. Це була відповідь на виклик степової загрози. Саме з боротьбою проти татар і турків пов'язана героїчна діяльність козацьких очільників – Самійла Кішки, Дмитра Вишневецького, Петра Сагайдачного, Михайла Дорошенка²³. Подальші згадки й репрезентація кримських татар в підручниках тісно пов'язані з козацтвом та періодом Гетьманщини. При цьому специфіка цієї репрезентації, як і в попередньому періоді історії, залежить від хронології випуску самих підручників.

Зокрема, у підручниках для 8-го класу представлено сюжет про військовий союз кримського хана Іслам Гірея й гетьмана Богдана Хмельницького задля спільних дій проти польського війська. Цей сюжет можна розділити на дві частини: обставини й причини укладення союзу і участь кримсько-татарських військ у Берестецькій битві. У низці підручників, що передували виданням 2016–2017 рр., такий союз пояснювався вимушеними обставинами – відсутність власної кінноти, небезпека “удару в

---

²⁰ Там само. С. 165.

²¹ *Власов В., Панарін О., Топольницька Ю.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 151.

²² *Свідерський Ю., Романишин Н.* Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 135.

²³ *Власов В., Данилевська О.* Історія України. Підручник для 5-го кл. С. 102; *Власов В., Данилевська О.* Вступ до історії України. Підручник для 5-го кл. С. 120, 124; *Власов В.* Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 12–13; *Швидько Г.* Історія України (XVI–XVIII ст.). С. 36.

спину”²⁴. У більш пізніх виданнях можна натрапити на повсюдне вживання конструкцій “українсько-татарське військо”, “козацько-татарське військо”. Таким чином перші переможні битви під Жовтими Водами, Корсунем, Жванцем, облога Львова представлені як спільні перемоги²⁵. Про обставини Берестецької битви та участі у ній військ ханства автори підручників розходяться. У більш ранніх підручниках наголошується на віроломстві татар, втечі і зраді хана, який насправді не хотів поразки польських військ, а використовував конфлікт у власних цілях²⁶. Як зазначено в одному з видань, він не був зацікавлений у створенні сильної і незалежної України, як б не давала татарам займатися своїм основним промислом – людоловством. Хан начебто домовився з королем про залишення поля бою за відповідну суму й можливість брати ясир²⁷. При цьому заперечуються суто військові аспекти втечі хана, який залишив своїх союзників зовсім не через обстріл, позаяк в бік татарського табору пролунав лише один постріл²⁸.

Натомість автори пізніших підручників стверджували, що хан не витримав шквального вогню по своїх позиціях і змушений був відступити, оскільки налякане військо почало в паніці втікати. Хмельницький, який поїхав наздоганяти хана, врешті погодився з ним, що повернути назад деморалізоване татарське військо не було ніякої змоги²⁹. Про полонення Хмельницького ханом в цих текстах не йдеться.

---

²⁴ Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 110; Швидько Г. Історія України (XVI–XVIII ст.). С. 122; Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 104.

²⁵ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 129–130.

²⁶ Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 131.

²⁷ Струкевич О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 112.

²⁸ Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 102.

²⁹ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 147; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 157.

У підручниках до 2016–2017 рр. вищезгаданими сюжетами, тобто участь і роль у Визвольній війні, обмежується інформація про кримських татар. У виданнях більш сучасних є відомості про спільні походи козацько-татарських військ у Молдову (1651), участь у Конотопській битві, обставини розриву з татарами після підписання Переяславської ради й відновлення союзу, а також згадки про спільну боротьбу проти османів у 1624 р.³⁰ У цих же виданнях, як правило, поміщено окремий розділ про ліквідацію Кримського ханства у 1783 р. і його трагічні наслідки для кримсько-татарського народу. Цей сюжет часто подається в контексті з подіями й процесами української історії – ліквідації Січі й скасування автономії Гетьманщини, підкреслюючи таким чином подібність історичних доль обох народів³¹. Утім в той же час можна прочитати й про трактування цих подій як остаточне зникнення турецько-татарської загрози, що мало позитивні наслідки для українських земель³².

Варто зазначити, що період від Конотопської битви до ліквідації Кримського ханства в українських підручниках кримські татари не фігурують жодним чином, хоча цей часовий відрізок був доволі багатий на події спільної історії.

Українська історія ХІХ ст. й представлення в ній кримсько-татарської тематики зовсім випадає з поля зору авторів підручників до 2016–2017 рр. Там означена тема відсутня взагалі. Хіба що можна в поодиноких виданнях натрапити на коротку згадку про кримських татар в контексті етнічного складу населення України. Утім в іншій аналізованій групі підручників ця тема висвітлена в двох аспектах: Кримська війна і національне відродження другої половини ХІХ ст. Зокрема відмічається, що події Кримської війни (1853–1856) мали вкрай трагічний наслі-

---

³⁰ *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 148–168; *Гупан Н., Смагін І. Пометун О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 160, 177.

³¹ *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 270–271; *Гупан Н., Смагін І. Пометун О.* Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 262–263.

³² *Струкевич О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 71.

док для кримських татар, які часто сприймалися імперською владою як колаборанти. Відтак проводилося їх насильницьке виселення з півострова як “некорисного елементу”³³. Це була фактично друга велика хвиля еміграції кримських татар від часів аналогічної першої хвилі, спричиненої російською анексією Кримського ханства.

Наступний сюжетний блок присвячений в підручниках кримському національному відродженню, пов’язаному передусім із діяльністю Ісмаїла Гаспринського (1851–1914) – просвітителя, письменника, педагога, культурного та громадсько-політичного діяча. Він активно займався реформою освіти, мови, видавничою діяльністю, був представником нової генерації кримсько-татарської інтелігенції. Його діяльність в підручниках представлена здебільшого в контексті аналогічних процесів національного відродження, які відбувалися на українських землях. Проте в окремих випадках І. Гаспринський згадується в контексті загальнотюркського модернізаційного руху, процесів панісламізму, які мали місце в означений період³⁴.

Висвітлення ХХ ст. в історії кримсько-татарського народу починається в підручниках для 10-го класу. Йдеться в основному про період від початку століття до закінчення Української революції (1921 р.). В окремих підручниках охоплено матеріал до закінчення Другої світової війни. Знову ж таки як і при висвітленні попередніх періодів історії, інформація про кримських татар практично відсутня у виданнях, написаних до 2016 р., або ж представлена фрагментарно. Так, наприклад, в одному з підручників 2012 р. вони фігурують серед статистичних даних етнічного складу населення України. Тут же міститься інформація про кримських татар серед делегатів з’їзду народів Росії, що проходив у Києві в 1917 р.³⁵

---

³³ Там само. С. 96.

³⁴ Там само. С. 127–128. *Сорочинська Н., Гісем О.* Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 154–155; *Пометун О., Гупан Н., Смагін І.* Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 140–142.

³⁵ *Пометун О., Гупан Н.* Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 80.

У підручникових виданнях ближчих до сьогодення кримська тематика представлена у двох великих сюжетах, яким зазвичай присвячено окремі параграфи. Йдеться, зокрема, про кримсько-татарський національний рух у 1917 р. Він висвітлений в контексті подій української революції того ж періоду як такий, що спрямований на самовизначення народів Російської імперії, створення ними власних держав. У підручниках проводяться деякі аналогії між Кримською Народною Республікою та Українською Народною Республікою як уособлення державотворчих прагнень обох народів і важливі віхи історії обох народів³⁶.

Наступний блок інформації, який стосується кримських татар, присвячено трагічним подіям депортації народу в 1944 р. Спільною рисою усіх видань можна назвати емоційну складову при висвітленні подій, яка базується передусім на документах-спогадах людей, які пережили депортацію³⁷.

Післявоєнний сегмент історії кримсько-татарського народу в українських підручниках представлено кількома темами – передача Криму до складу УРСР, кримсько-татарський дисидентський рух та події новітньої доби, пов'язані з анексією Криму. Зокрема, автори низки підручників, описуючи обставини “дарування” півострова, вбачали в цьому, окрім суто економічних аспектів, й ідеологічний підтекст, пов'язаний з депортацією 1944 р. Таким чином союзне керівництво намагалося перекласти частину відповідальності за примусове виселення корінного народу³⁸.

Умовний поділ підручників за ступенем репрезентативності інформації про кримських татар та її трактування спостеріга-

---

³⁶ Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. С. 72; Власов В., Кульчицький С. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 55.

³⁷ Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. С. 283–285; Власов В., Кульчицький С. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 231–240.

³⁸ Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 21; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 59.

ється при висвітленні періоду новітньої історії, утім він не так чітко виражений.

Післявоєнна історія кримських татар в підручниках представлена двома основними блоками, котрі пов'язані між собою: рух за повернення з депортації та кримсько-татарський національний рух. Прикметно, що в більш ранніх підручниках означені теми не порушуються взагалі. Лише в окремих виданнях національний рух кримли розглянуто в контексті дисидентської й правозахисної діяльності українців у 60–70-х рр. ХХ ст.³⁹ Найбільш докладно означена тема висвітлена в одному з підручників 2019 р. Тут їй присвячено окремий параграф з детальним аналізом передумов, періодизації, персоналій національного руху кримських татар⁴⁰.

Нова сторінка історії кримсько-татарського народу в українському минулому в підручниках представлена періодом 1989–1991 рр. – часу масового повернення на батьківщину та виникнення перших політичних організацій. Заснування останніх переважно розглянуто в руслі аналогічних процесів, які відбувалися в Україні означеного періоду. Йдеться про спільні риси в передумовах виникнення й організації Меджлісу, ОКНР (Організація кримськотатарського національного руху) та НРУ (Народний Рух України)⁴¹. Як відзначають автори підручників, репатріація кримських татар була позначена значними труднощами політичного, соціального та економічного характеру⁴².

За відносно невеликий проміжок часу, який включає крайні роки публікації проаналізованих тут підручників, схема минулого кримсько-татарського народу в структурі шкільного курсу української історії зазнала суттєвих змін. Вони були передусім зумовлені політичними подіями 2014 р. Аналізовані підручники за часом створення можна розділити на дві часові категорії.

---

³⁹ Турченко Ф. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 202–203.

⁴⁰ Даниленко В., Смольницька М. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 101–104.

⁴¹ Там само. С. 153–155; Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 146.

⁴² Там само. С. 176.

В одній із них, представленій виданнями переважно до 2016 р., існує традиція вітчизняної і радянської історії з яскраво вираженим фронтирним дискурсом, згідно з якою степовий світ, представниками якого були й кримські татари, вважався чужим, ворожим і деструктивним. У національному наративі він виступав виключно в ролі антагоніста. Причому кримська тематика у підручниках ніколи не була самостійною, а висвітлювалася ситуативно задля підкреслення трагічних чи героїчних сторінок українського минулого. У новому поколінні підручників зроблено спробу трактування історії кримсько-татарського народу як самостійної категорії, розуміння непростого досвіду українсько-татарського співіснування на спільній території.

REFERENCES

1. Burneiko, I., Khlibovska, H., Kryzhanovska, M. & Naumchuk, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].
2. Burneiko, I., Naumchuk, O., Kryzhanovska, M., Shtanko, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].
3. Danylenko, V. & Smolnitska, M. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dribnytsia, V., Schupak, I., Burlaka, O. & Piskariova, I. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dudar, O. & Huk, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hisem, O. & Martyniuk, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kharkiv. [in Ukrainian].
7. Hisem, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].
8. Hupan, N., Smahin, I. & Pometun, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Hupan, N., Smahin, I. & Pometun, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dl 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, M., Hyrych, I. & Burneiko, I. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].
11. Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, O. & Burneiko, I. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].

12. Kulchytskyi, S. & Lebedieva, Yu. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S. & Lebedieva, Yu. (2011). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Moroz, P. & Moroz, I. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Mudryi, M. & Arkusha, O. (2018). *Istoriia. Ukraina i svit. Intehrovanyj kurs. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Mudryi, M. & Arkush, O. (2019). *Istoriia. Ukraina i svit. Intehrovanyj kurs. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Mysan, V. (2010). *Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. Pastushenko, R. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu.* Ternopil. [in Ukrainian].
19. Pometun, I., Kostiuk, I. & Maliienko, Yu. (2013) *Istoriia Ukrainy (Vstup do istorii Ukrainy). Pidruchnyk dlia 5-ho klasu.* Kyiv. [in Ukrainian].
20. Pometun, O. & Hupan, N. (2012). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
21. Pometun, O. & Hupan, N. (2012). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Pometun, O., Hupan, N. & Smahin, I. *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
23. Reient, O. & Malii, O. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
24. Reient, O. & Malii, O. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
25. Reient, O. & Malii, O. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
26. Schupak, I., Piskarova, I. & Burlaka, O. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu.* Kyiv. [in Ukrainian].
27. Shvydko, H. & Chornobai, P. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
28. Shvydko, H. (2008). *Istoriia Ukrainy (XVI–XVIII st.).* Kyiv. [in Ukrainian].
29. Smolii, V. & Stepankov, V. (2007). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
30. Smolii, V. & Stepankov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].

31. Sorochynska, N. & Hisem, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].
32. Sorochynska, N. & Hisem, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].
33. Sorochynska, N. & Hisem, O. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* K Ternopil. [in Ukrainian].
34. Sorochynska, N. & Hisem, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Ternopil. [in Ukrainian].
35. Strukevych, O. & Drovoziuk, S. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
36. Strukevych, O. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
37. Strukevych, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
38. Strukevych, O. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
39. Strukevych, O., Romaniuk, I. & Pirus, T. (2008). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
40. Sviderskyi, Yu. & Romanyshyn, N. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
41. Sviderskyi, Yu., Ladychenko, T. & Romanyshyn, N. (2007). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dl 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
42. Turchenko, F. & Moroko, V. *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
43. Turchenko, F. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
44. Turchenko, F. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
45. Turchenko, F. (2011). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
46. Vlasov, V. & Danylevska, O. (2001). *Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu.* Kyiv. [in Ukrainian].
47. Vlasov, V. & Danylevska, O. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu.* Kyiv. [in Ukrainian].
48. Vlasov, V. & Kulchytskyi, S. (2018). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
49. Vlasov, V. & Kulchytskyi, S. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
50. Vlasov, V. (2008). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].

51. Vlasov, V. (2013). *Istoriia Ukrainy (Vstup do istorii Ukrainy). Pidruchnyk dlia 5-ho klasu*. Kyiv. [in Ukrainian].
52. Vlasov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
53. Vlasov, V. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
54. Vlasov, V. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].
55. Vlasov, V., Panarin, O. & Topolnytska, Yu. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* Kyiv. [in Ukrainian].

Svitlana Baturina

Candidate of historical sciences, research fellow,
 Department of Ukrainian Historiography,
 Institute of History of Ukraine,
 National Academy of Sciences of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), baturina@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0835-7189>

"NEIGHBORS-ENEMIES" OR PARTNERS OF THE COMMON PAST: THE IMAGE OF THE CRIMEAN TATARS IN UKRAINIAN HISTORY TEXTBOOKS

To conduct this study 55 ukrainian history textbooks were included in the analysis. Chronologically, they cover material from the Middle Ages to the present. Are the Tatars represented as a part of the common past, or is their history presented separately from the Ukrainian one? Is their past in the Ukrainian vision a story of an enemy, a neighbor, a partner of a common past? What topics, periods of the historical path of the Crimean Tatars, their states interested the authors of textbooks? How do these chronological periods relate to the relevant events in Ukrainian history? What prevails in textbooks – the history of the people or the state? What are the features of the representation of the history of the Crimean Tatars depending on the time of writing the textbook? In a relatively short period of time, the scheme of the past of the Crimean Tatar people in the structure of the school course of Ukrainian history has undergone significant changes. They were primarily due to the political events of 2014. Ukrainian textbooks can be divided into two time categories. In one of them, presented by publications mainly until 2016, there is a tradition of national and Soviet history with a pronounced frontier discourse, according to which the steppe

world, which was represented by the Crimean Tatars, was considered alien, hostile and destructive. In the national narrative, they acted exclusively as an antagonist. Moreover, the Crimean theme in the textbooks was never independent, but was covered situationally to emphasize the tragic or heroic pages of the Ukrainian past. In the new generation of textbooks, an attempt is made to interpret the history of the Crimean Tatar people as an independent category, to understand the difficult experience of Ukrainian-Tatar coexistence on a common territory.

Keywords: *textbooks, image of "other", Crimean-Tatar people.*